

İyâd Hâlid et-Tabba‘, *Menbecü tahkîki’l-mahtûtât*, Daru’l-Fıkr, Dımaşk, 1423/2003, 115 s.

Değerlendirdiğimiz bu kitap, tahkik yöntemini geniş bir bakış açısıyla ele alan, orta hacimli, çağdaş bir Arapça kaynaktır. Altı ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm, Arapça yazma eser çalışması, ikinci bölüm yazmanın doğrulanması (Ar. tevsîk), üçüncü bölüm metnin okunması, dördüncü bölüm nüshaları, beşinci bölüm muhakkikin faaliyeti, altıncı bölüm ise muhakkik ve araştırmacıların kaynak ve referansları hakkındadır.

Yazar, bu bölümlere geçmeden önce on sayfalık bir mukaddime kaleme almıştır. Burada öncelikle alimlerin ve araştırmacıların yazma eserlerin neşredilmesinde mümkün olan her türlü özen ve dikkati gösterdikleri ifade edilmiş; hadis alimlerinin metnin rivayeti, düzenlenmesi ve nakli ile ilgili üstün kriterler koydukları ve bu bakımdan ilk muhakkikler oldukları vurgulanmıştır. Mukaddimede ele alınan diğer konular; tahkik yöntemiyle ilgili yapılan çalışmalar, bu çalışmalarda ön plana çıkan noktalar, müsteşriklerin tahkik yöntemi, Alman ve Fransız istîrâbının özellikleri ve Arap akademisyenlerin tahkik yönteminin takdiminde izledikleri yoldur. Mukaddimenin sonunda muhakkikin tahkik yöntemlerini ve ekollerini tanıması gerektiği, zira günümüzde tek bir yöntem ve ekolün olmadığı belirtilmiştir (s. 9-18).

Kitabın giriş kısmında tahkikin sözlük ve terim manası ile metnin tahkik ilmindeki karşılığı aktarılmıştır. İlk Arapça kitap tahkikin matbaanın icadından sonra İtalya’da 1514 senesinde gerçekleştiği, daha sonra Avrupa’nın genelinde Arapça yazmaların tahkikine özel bir önem verildiği ve iyi ya da kötü çok sayıda tahkik yapıldığı belirtilmiştir. İslam ülkelerine matbaanın geç gelmesinin, yazma eser neşrine etki ettiği, fakat matbaanın gelişiyile yayınların birbirini takip ettiği ve Mısır’ın bu konuda çok büyük bir gelişme

gösterdiği vurgulanmıştır. Yazar, kitabın ilk bölümüne geçmeden önce 19. yüzyılın sonuna kadar yayınlanan Arapça kitaplarla ilgili önemli bir tabloya yer vermiştir. Bu tabloda ayrı ayrı İslam ülkelerindeki ve genel olarak Avrupa ve Amerika'daki Arapça yayın sayısına, senesine ve Arapça yayınlar içindeki oranına işaret edilmiştir (s.19-21).

Yazar, birinci bölümde yazma eser seçimi, nüshaların toplanması, çalışılması ve düzenlenmesi; yazma eserin müellifi ve adı konularını başlıklar halinde ele almıştır. Bu konularda muhakkikin işine yarayacak püf noktalarının üzerinde durmuştur. Örneğin, “Nüsha Çalışması” başlığında, müstensihine kendine has yazı stilini rahat çözebilmek için her şeklin karşılığı olan harfi yazmak suretiyle bir sözlük oluşturulması önerisini getirmiş, yine aynı konuda yazma eser fihristlerinden/dizinlerinden yararlanmanın önemine dikkat çekmiştir. “Yazma Eserin Müellifi” başlığında müellifi tespit etmek için başvurulması gereken kaynakları maddeler halinde sıralamış, fakat bu kaynaklara muhakkiki imâl-i fikir etmekten alıkoyacak şekilde değer verilmemesi gerektiği, nihayetinde diğer kitaplar gibi tahrif ve benzeri aksaklıklara uğramış olabileceği uyarısında bulunmuştur (s. 23-29).

Yazar, “Yazma Eserin Adı” başlığında eserin adının nasıl tespit edileceğini aktarmış; daha sonra “Uygulamalı bir Örnek” başlığına geçiş yaparak tahkikini yaptığı bir kitaptan örnek getirmiştir. Burada kitabın adını tespit etmede yaşadığı problemi nasıl çözüme kavuşturduğunu kısaca aktarmıştır. Yazarın eser boyunca tahkik ettiği kitaplardan örnek vererek zikrettiği yöntemleri pekiştirdiği görülmektedir (s. 29-31).

İkinci bölümde öncelikle Arapça yazma eserlerin tahammülül-ilm yollarıyla nasıl doğrulanacağı aktarılmış, daha sonra sema, kıraat ve müzakerenin unsurlarına yer verilmiştir. Buradan yazarın konuyu hadis ilmi zaviyesinden ele aldığı görülmektedir. Bu bölümün diğer konuları metin dizimi ile muhakkikin nitelikleri hakkındadır. Metin dizimi konusunda müstensihlerin paragrafların sırasını bozmamak için takibe ve terkîm yöntemlerini kullandığını ifade etmiş ve bu yöntemleri anlatmıştır. Muhakkikin niteliklerini ise metnin doğru bir şekilde ortaya çıkarılmasında güvenilirlik, sabır, ilmî yeterlilik ve tevazu olarak belirlemiştir (s. 33-44).

Üçüncü bölümde Arapça yazma eserlerin okunmasıyla ilgili çeşitli konuların üzerinde durulmuştur. Öncelikle harfler ve harflerin tespit edilmesi, katı

hemzesi, uzatma işareti, şedde, harfin tahfifi (Arapça'daki “خ” harfi), lahik, taz-bîb anlatılmış; daha sonra ayrı olması gereken harflerin birleştirilmesi, “ظ” harfinin noktasının harfin sağına değil, soluna konulması, nüsha farklılıklarını göstermek için “ن” harfinin kullanılması, vakıf kaydı, hemzenin teshil yapılarak “ي” olarak yazılması, Mağrib ve Endülüs yazı sitilinde “ق” harfinin “ف” olarak yazılıp “ف” harfinin noktasının ise harfin altına konulması meseleleri ele alınmıştır. Bölümün sonunda farklı rumuzlar konusuna yer verilmiş ve yazma eserlerde sıklıkla karşımıza çıkabilecek rumuzlar açıklamalarıyla birlikte sunulmuştur. Yazar, müelliflerin eserin mukaddimesinde zikrettiği farklı terimlerin de olduğunu ve muhakkikin tahkike başlamadan önce bu terimleri çok iyi öğrenmesi gerektiğini vurgulamıştır (s. 45-52).

Yazma eser nüshaları hakkında bilgi verilen dördüncü bölümde; mukabele, metni yanlış anlama, nüshalar arasında telfik, müellifin hatasını düzeltme, muhakkik ve yazar ilişkisi, noktasız yazma eserler konuları ele alınmıştır. Yazar, nüshaların telfiki konusunda muhaddislerin yöntemi ve seçme metin yöntemi olmak üzere iki ayrı yol izlendiğini söyler. Bir nüshanın esas alınıp metnin ona göre oluşturulduğu muhaddislerin yönteminin, bütün nüshalardan doğruluğuna inanılan kısımların bir araya getirildiği seçme metin yöntemine nazaran daha güvenilir olduğunu vurgular. Bu nedenle ideal yolun dar sınırlar içinde ve zorunlu durumlar dışında telfik yöntemine başvurmamayı gerektirdiğini ifade eder. Fakat asıl olacak niteliklere sahip mutemet nüshanın olmaması durumunda elimizdeki nüshaların ilim bakımından kusurlu olduğu kabul edilir. Burada muhakkikin nüshaları temkinli bir şekilde çalışması, nüshalardan birinin asıl olmaya uygun olduğunu keşfederse farkları dipnotta belirtmek suretiyle alışılan mukabele yöntemini uygulaması gerekmektedir (s. 54-55).

Yazarın açıkladığı bu iki yöntem İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu kitabında “muhafazakârlar” ve “seçmeciler” olarak yer almıştır. İSAM Tahkikli Neşir Esasları'nın temelde seçmeci anlayışa daha yakın durduğu, fakat her iki yöntemin sentezi olarak nitelendirilebilecek üçüncü bir yaklaşımı benimsediği belirtilmiştir. Bu anlayışa göre müellif nüshası, müellife okunan nüsha veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüsha varsa metin bu nüshalar esas alınarak oluşturulur ve nüsha farkları dipnotta verilir. Bu üç nüshanın bulunmadığı yerde ise tercih kriterlerine göre nüshaların her biri asıl kabul edilir ve seçmeci yöntem uygulanır (Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 57-58.)

Yazar, muhakkik ve müellif ilişkisi konusunda, günümüzde rivayet sebepleri kesildiği için muhakkikin bizzat kitabın sahibinden eseri almasının mümkün olmadığını ve yayınlanan yazma eser mirasının vicâde yöntemiyle elde edildiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte muhakkikin müellifin fikirlerini çok iyi anlaması halinde aralarındaki bağın sağlam olacağını vurgulamıştır. “Yukarıdakilere Uygulamalı Bir Örnek” başlığında muhakkikin yazma eserde eksik kalan ya da fazladan eklenen kısımları, tespit edip düzelttiğine dair bir örnek verilmiştir. Burada muhakkikin yazarın üslubuna ve eserlerine hâkim olduğu gerçeğine dikkat çekilmiştir (s. 57-59)

Beşinci bölümde muhakkikin faaliyeti konusuna yer verilmiştir. Yazar, tahkik yöntemi denilen şeyin ne olduğunu açıklamış ve farklı tahkik gayelerinden bahsetmiştir. Bu bölümün tek ana başlığı “Tahkik Yönteminin Temel Unsurları”dır. Burada yazım ve imlâ, kısaltma ve rumuzların tamamlanması, başlık koyma, meselelerin numaralandırılması, metnin düzeltilmesi ve sakıt olan kısmın tamamlanması, nüsha farkları, ayet, hadis, şiir ve mesellerin tespit ve tahrici, özel isimlerin ve yerlerin tanıtılması, garip kelimelerin açıklanması, iktibas yapılan metinlerin tahrici, haşiye ve tâ’likâtlar, biçim, noktalama işaretleri, kaynaklar, telafiler, fihristler/dizinler, mukaddime ve kitabın profesyonel neşri ele alınmıştır (s. 61-79).

Yazar, “Nüsha Farkları” başlığında bazı farkların zikredilmeye değer olduğunu, bazılarının ise metnin okunmasında herhangi bir etkisi olmadığı için bu nitelikte olmadığını ifade etmiştir (s. 67). İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu’na göre ise önemli-önemsiz ayrımı yapılmaksızın imlâ farklılığı ve ayet yazımlarındaki yanlışlar dışındaki tüm nüsha farklılıklarına dipnotta yer verilir (*Tabkikli Neşir Kılavuzu*, s. 60). Bu, Arap tahkik metodunun, Türk tahkik metodundan ayrıldığı noktalardan biridir.

Bu bölümde yazarın en çok üzerinde durduğu konulardan biri, metnin düzeltilmesi ve sâkıt olan kısmın tamamlanmasıdır. Yazar, bu konuda üç temel görüş olduğunu belirtmiştir. Birinci görüşe göre muhakkik nüshanın değerini dikkate almaksızın metinde çeşitli düzeltmeler yapabilir ve bu düzeltmelere dipnotta işaret eder. İkinci görüşe göre ise nüshanın müellif nüshası, müellife okunan nüsha, müellife yakın bir dönemde yazılan nüsha ve benzeri nüsha çeşitleriyle sıradan nüshalar birbirinden farklıdır. Buna göre eğer nüsha nitelikli ise yalnızca Kur’an ayetlerinde hata varsa düzeltilir, dolayısıyla metinde tasarrufta bulunmak caiz değildir. Üçüncü görüşe göre ise nüsha nitelikli olsun olmasın

metinde değişiklik yapılamaz ve doğrunun dipnotta açıklanması gerekir. Yazar, ikinci ve üçüncü görüşlere birlikte uymanın, ilmî titizliğe daha uygun olduğunu ifade etmiştir (s. 66-67).

Bu bölümün “Mukaddime” başlığında, muhakkikin mukaddimeye neleri dâhil etmesi gerektiği anlatılmıştır. Buna göre mukaddimedede; müellif, yazma eser ve tahkik yöntemine dair özet bir dirâse ve tahkik sürecinde itimat edilen nüshaların ilk ve son sayfalarının fotoğrafı bulunmalıdır. Yazar “Telafiler” başlığında nüsha fotoğraflarının bu kısımda da yer alabileceğini fakat mukaddimeye dahil etmenin daha yaygın olduğunu belirtmiştir (s. 75-77). Fakat dirâse, Türklerin yaptığı tahkik çalışmalarında iki ana bölümden biridir. Dirâsenin müellif tanıtımı, eser tanıtımı ve tahkikte takip edilen yöntem olmak üzere üç ana başlığı bulunur. Nüsha fotoğrafları da “Eserin Tanıtımı” başlığında yer almaktadır [*Tahkikli Neşir Kılavuzu*, s. 113-116; örnek bir tahkik için bk. Yasin Erden, “İbn Kutluboğa’nın Tahrîcü’l-akvâl fî mes’eleti’l-istibdâl İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tahlili”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 39 (Mart 2018), 89-148].

Kaynaklar ve referanslar hakkındaki altıncı ve son bölüm, kaynak ve referansların tanıtımı, değerlendirilmesi, baskılar arasında seçim yapma, bu seçimin gayesi, referansların araştırılması konularını içermektedir. Yazar kaynak (Ar. masdar ç. masâdır) ve referansın (Ar. merci’ ç. merâci’) aynı şey olmadığını ifade eder. Buna göre kaynak, araştırılacak konuda doğru malumat ve ilimleri içermektedir. Referans ise bilgilerin tamamlanmasında kullanılan ikincil bir kaynak mesabesindeki sözlük, hadis kitapları, tarih kitapları, seyahatnameler, şair divanları gibi türlerden ibarettir (s. 81).

Yazar kitap için bir sonuç bölümü kaleme almamış, yalnızca altıncı bölümün konusuyla ilgili birtakım önerilerde bulunmuştur. Örneğin, tahkik yöntemiyle uğraşan herkesin kaynaklara son derece vâkîf olması gerektiğini ve bilgisayar programlarından yararlanmak mümkün olduğu halde asıl kaynaklara dönmeden buradaki bilgilere itimat etmenin doğru olmadığını ifade etmiştir (s. 90).

Bu eserin tahkik konusunu detaylıca ele aldığını, dolayısıyla kapsamlı bir çalışmanın ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Kitap yazma eserler üzerinde çalışacak araştırmacılar için önemli bir rehber niteliğindedir. Yazar farklı tahkik çalışmalarından çok sayıda örnek vererek, okuyucunun özellikle tahkikle yeni tanışanların zihinlerinde oluşabilecek soru işaretlerini aydınlatmıştır. Yazma eserin sağlamaştırılması, okunması ve muhakkikin faaliyet tarzının anlatıldığı iki, üç

ve beşinci bölümlerde görsel materyale ihtiyaç duyulması hasebiyle kitabın sonuna farklı yazma eserlerden resimler eklenmiş ve bu resimlere ilgili yerlerde işaret edilmiştir.

Kanaatimize göre kitapta bazı noktalar yeterince açıklanmamış, bazılarında ise tekrara düşülmüştür. Örneğin nüsha farklarının dipnot gösterimi, dizinler ya da muhakkike ait açıklamalar ile ilgili biçimsel ayrıntılara yer verilmemiş; farklı fihrist türleri kullanmanın önemi, ayet ve hadis tahricinin nasıl, hangi kitaplardan yararlanarak yapılacağı konuları hem beşinci hem de altıncı bölümde ele alınmıştır. Kitapta gerek Kâdî İyâz (ö. 544/1149), İbnü's-Salah (ö. 643/1245) gibi alimlerin gerek Selâhaddin Müneccid ya da Abdüsselâm Muhammed Harun gibi ilmî neşirleriyle bilinen çağdaş araştırmacıların tahkikle ilgili düşünceleri aktarılmıştır. Eserin bu kuşatıcı yönünün yakın bir zamanda kaleme alınmış olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

Kitapta her bölümün altında çok sayıda başlık ve madde bulunmaktadır. Bu durum ilk bakışta istifade etmeyi kolaylaştıran bir etken gibi görünse de kanaatimizce bazen insicamı bozmaktadır. Ayrıca zaman zaman başlık konusunda biçimsel hataların yapıldığı görülmektedir. Örneğin üçüncü bölümde “harfler ve harflerin tespiti” başlığının altında on dört madde verilmiştir. Bu maddelerin ilk yedisinde başlık kullanılmış, daha sonra on üçüncü maddeye kadar başlık kullanılmamış, on dördüncü madde ise önemli bir konu olan rumuz konusunu içerdiği için tekrar başlık tercih edilmiştir (s. 45-49). Bir başka örnek vermek gerekirse “Muhakkikin Sıfatları” başlığı yazma eserlerin doğrulanması hakkındaki ikinci bölümde yer almıştır (s. 41). Oysaki bu başlığın muhakkikin faaliyetiyle ilgili meselelere yer verilen beşinci bölümde aktarılması daha doğru bir tercih olurdu.

Tahkik, İslam ümmeti için hayırlı bir hizmet ve müellifin de ifade ettiği gibi çeşitli erdemleri gerektiren değerli bir faaliyettir. Bu yüzden muhakkikin titiz bir çalışma üslubuna sahip olması ve tahkik sanatının bütün inceliklerine hâkimiyeti son derece önem arz eder. İncelediğimiz bu kitap, zikrettiğimiz eksikliklere rağmen bu yola çıkan araştırmacıların başvuru kaynağı olabilecek niteliktedir.